



М. С. Сергєєва

Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг (за матеріалами з Середнього Подніпров'я)



Використання кістки та рогу для виготовлення різноманітних речей для дозвілля відомо у різних культурних традиціях. Така практика існувала і у Давній Русі, де з кісткових матеріалів виготовлялися як ігрові реквізити для дорослих, так і іграшки для дітей. Багато екземплярів таких виробів знайдено на території Середнього Подніпров'я. Деякі з них вже публікувалися і спеціально вивчалися. Це насамперед шахи, шашки та гральні кості [1; 2; 3; 4], а також астрагали, які використовувалися у грі [4; 5; 6]. Інші предмети, пов'язані з іграми та розвагами, привертали значно менше уваги дослідників, незважаючи на те, що з ними пов'язана низка питань, далеких від свого остаточного вирішення — від їх функціональної приналежності до техніки виготовлення. Зазначений вид давньоруської косторізької продукції викликає неабиякий інтерес у зв'язку з вивченням, з одного боку, косторізького виробництва, включаючи його домашні форми, з іншого — повсякденного життя (у тому числі дозвілля) середньовічного населення певного регіону.

Звертаючись до вказаної теми, авторка усвідомлює її великий об'єм, який неможливо висвітлити у рамках однієї невеликої статті. Речі для ігор та розваг репрезентовані різними категоріями предметів, які з точки зору їх виробництва можна розбити на дві великі групи: примітивні ігрові приладдя, вироблені вдома (астрагали, ковзани, гуркала, свичики тощо), і продукція косторізів-професіоналів, виконана за складними технологіями за допомогою спеціальних інструментів (шахи, шашки, різноманітні гральні фішки та гральні кості). Продукція професійного ремесла вивчена достатньо добре, чого не можна сказати про ігрові предмети домашнього виробництва, які, незважаючи на свою простоту, залишаються у числі проблемних артефактів. Тому у чинній статті ми зосередимося саме на них. Робота базується переважно на матеріалах двох пам'яток — Києва та Воїнської Греблі. Такий вибір не випадковий: саме у цих міських центрах зібрано найбільші колекції виробів з кістки, включаючи речі, які можна пов'язувати з іграми та розвагами.

Серед кісток, які використовувалися з зазначеною метою, найбільшу за кількістю серію складають астрагали. У Середньому Подніпров'ї переважають кістки дрібної та великої рогатої худоби, але трапляються також свинячі і такі, що належали диким копитним. Зі зрозумілих причин астрагали свійських тварин переважають. Один набір міг складатися з астрагалів тварин різних видів. Прикладом може бути гральний набір з Київського Подолу з будівлі XII ст. (вул. Волоська, 16), який містив астрагали не лише дрібних копитних, але й свині (рис. 1). Кістки проксимальних та середніх фаланг кінцівок домашніх тварин зі знаками — графіті або просвердленими отворами також зустрічаються, насамперед серед київських матеріалів (рис. 2, 28, 29; рис. 3, 4, 5),

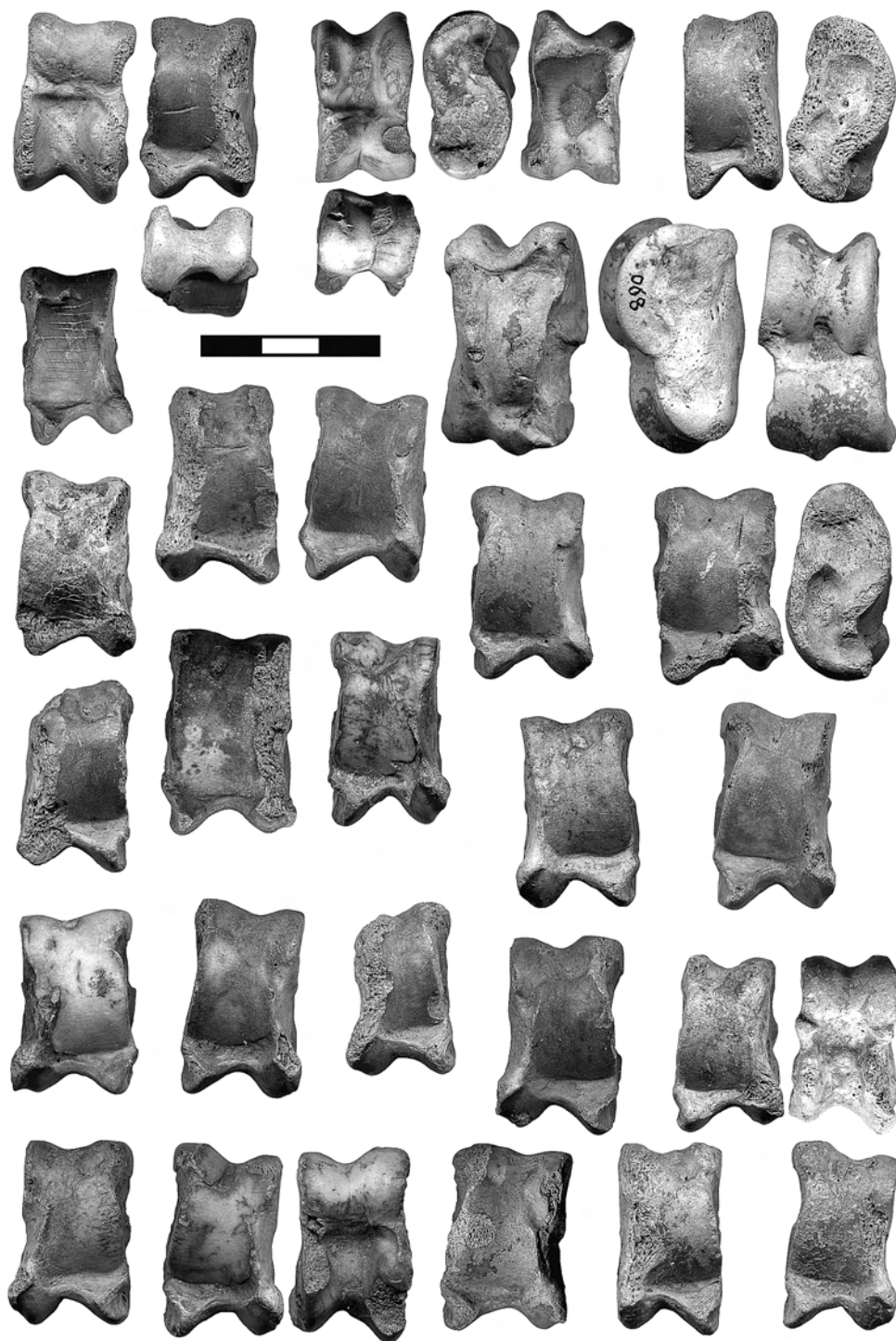


Рис. 1. Набір астрагалів. Київський Поділ, вул. Волоська, 16

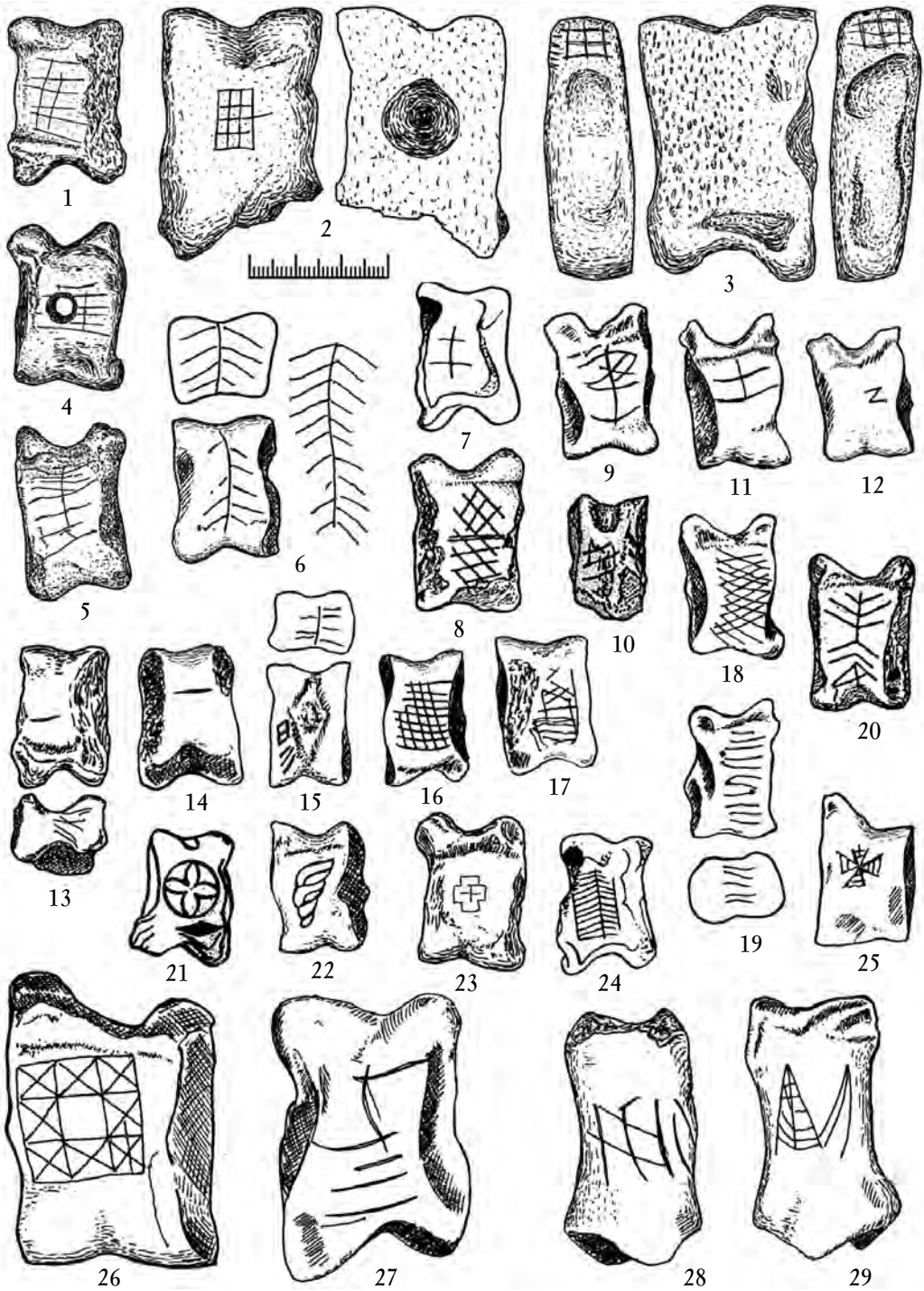


Рис. 2. Приклади астрагалів з графіті. За різними джерелами:

1–4 – Воїнська Гребля, решта – Київ (13–17 – марковані астрагали з набору, представленому на рис. 1)

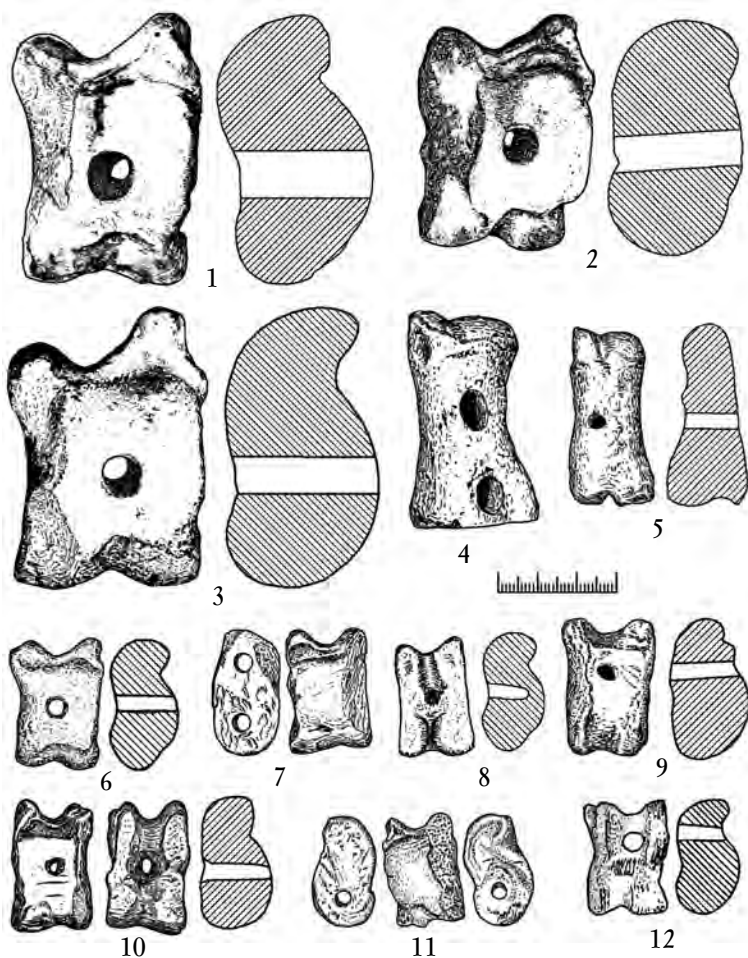


Рис. 3. Кістки з отворами:

3, 6, 7— Воїнська Гребля, решта — Київ (1— вул. Фрунзе, 8; 2— вул. Ратманського, За; 5— Старокиївська гора; 12— гора Киселівка; решта — Поділ)

проте у давньоруський час вони не набувають поширення. Їхня перевага як приладдя для гри відбувається значно пізніше. В іграх слов'ян новітнього часу, зафіксованих етнографами, ці кістки витискують астрагали [7, с. 639; 8, с. 38].

Природна форма астрагалів відповідала їх ігровим функціям і майже не потребувала спеціальної обробки. Треба було лише звільнити кістку від зв'язок і вона була готова для використання. Для звільнення кістки від зв'язок без пошкодження її можна було виварити, проте досить часто простежуються сліди механічної очистки кістки від м'яких тканин ріжучим інструментом (ножем). Іноді форму трохи підправляли: зустрічаються астрагали, підтесані з одного—двох, рідше зі всіх боків. Обробка деяких екземплярів зводилася до просвердлювання отворів або нанесення знаків-графіті. Отже для отримання потрібного ігрового приладдя були необхідні лише прості технічні операції і підручні інструменти універсального характеру, насамперед ніж. Для нанесення нарізок, рисунків або інших міток на поверхню астрагалів, судячи з характеру рівчачків, також застосовували звичайний ніж або шило. В деяких випадках,

С
Т
А
Т
Ь
Н

коли отвір, висвердлений в астрагалі, має правильну форму, можна говорити про застосування свердла (рис. 3, 1–3).

Різні способи обробки астрагалів, ймовірно, викликалися їх різними функціями. Підтесані екземпляри (рис. 4) і такі, що повністю зберігали природну форму, могли слугувати для різних ігор. На думку А. А. Адамова, сточування бокових граней відображає один з різновидів гри, коли чотирьом бокам кістки давали спеціальні назви і виграш при киданні визначали по тому, яким боком вона впала [9, с. 96]. Ігри, які базувалися на принципі відмінності у цінності різних боків гральних кісток, відомі у різних етнокультурних традиціях, у тому числі у слов'янській [4, с. 35; 10, с. 655–664].

Зміст ігор іншого типу полягав у вибиванні з ігрового поля астрагалів, розміщених певним чином. Про побутування таких ігор свідчать знахідки биток. В разі виготовлення битки, на нижній площині висвердлювали ямку, часто конічної форми, яку заливали свинцем (рис. 2, 2; рис. 3, 8; рис. 5). На спинці астрагалу іноді простежуються отвори невеликого діаметру, залиті свинцем. У цьому разі можна припускати, що заливка битки здійснювалася саме через них. Рідше трапляються екземпляри, в яких отвори для заливки зроблені збоку. Кілька астрагалів цього типу знайдено на горі Киселівці у Києві [4, рис. 3, 6–8], а також у Воїнській Греблі (рис. 6). З Воїнської Греблі походить пошкоджений екземпляр з майже повністю вибраною серцевиною (рис. 6, 4). Часто битки робили з астрагалів великих копитних, проте для цього могли застосовуватися й дрібні астрагали.

Не виключено, що не всі астрагали використовувалися виключно для гри. О. В. Медведєва припускає можливість використання астрагалів з одним центральним отвором посередині як звучних приладів на манер кісток-гуркал [11, с. 203], про які мова ще буде йти нижче. Деякі астрагали великих копитних без слідів використання, але з отвором по центру, виконаним свердлом, могли виконувати інші функції, ніж ігрове приладдя, наприклад використовуватися у трудовій діяльності як примітивні знаряддя або їх частини. Обтесані та підшліфовані астрагали могли в деяких випадках слугувати знаряддям типу лоцил [5, с. 51]. Щоправда, це не могло заважати їх подальшому використанню як гральних приладів, оскільки за формою вони не відрізнялися від астрагалів для гри з підтесаними боками. Відміна останніх полягає лише в тому, що їх поверхня не відшліфована. Астрагали з єдиним наскрізним отвором малого діаметра (1–2 мм, іноді трохи більше) посередині або збоку, могли також служити амулетами, проте в ряді випадків вони зустрічаються у гральних наборах, знайдених на поселеннях давньоруського часу, що дає всі підстави вбачати в них одночасно і реквізити для гри.

У зв'язку з іграми з залученням астрагалів, не можна не звернути увагу на сакральний зміст, притаманний цьому виду розваг в різних традиційних культурах. Зокрема, вони щільно пов'язані з магією родючості й достатку, з одного боку, і з уявленнями про долю, з іншого боку. З обох позицій астрагали вивчалися вже неодноразово [4, с. 47; 5, с. 55–56; 10, с. 643; 12, р. 17–28], тому нема необхідності знову докладно розглядати це питання. Проте у цьому зв'язку варто з'ясувати, наскільки астрагали (виключаючи окремі особисті амулети) могли вважатися сакральними об'єктами поза ігровим контекстом, оскільки така думка останнім часом висловлюється різними дослідниками. На матеріалах з Саркела — Білої Вежі В. Є. Фльорова (Нахапетян) відокремлює в окрему групу астрагали з графіті. Серед нанесених на них знаків вона виділила такі їх сталі різновиди, як сітка, ялинка (дерево), рисочки, драбинка тощо. Згідно з цією авторкою, всі вони належать до символів, що уособлюють вертикальну та горизонтальну будову світу. Дослідниця припускала інші, ніж ігрові, функції помічених астрагалів, зокрема вони могли використовуватися у магічних діях, таких як ворожіння [13, с. 73–89; 14, с. 55–59]. Амулетами або ворожильними кістками їх вважає також М. О. Тропін, вказуючи на схожість знаків на астрагалах зі знаками на деяких слов'янських амулетах з Верхнього та Середнього Дона [15, с. 175].

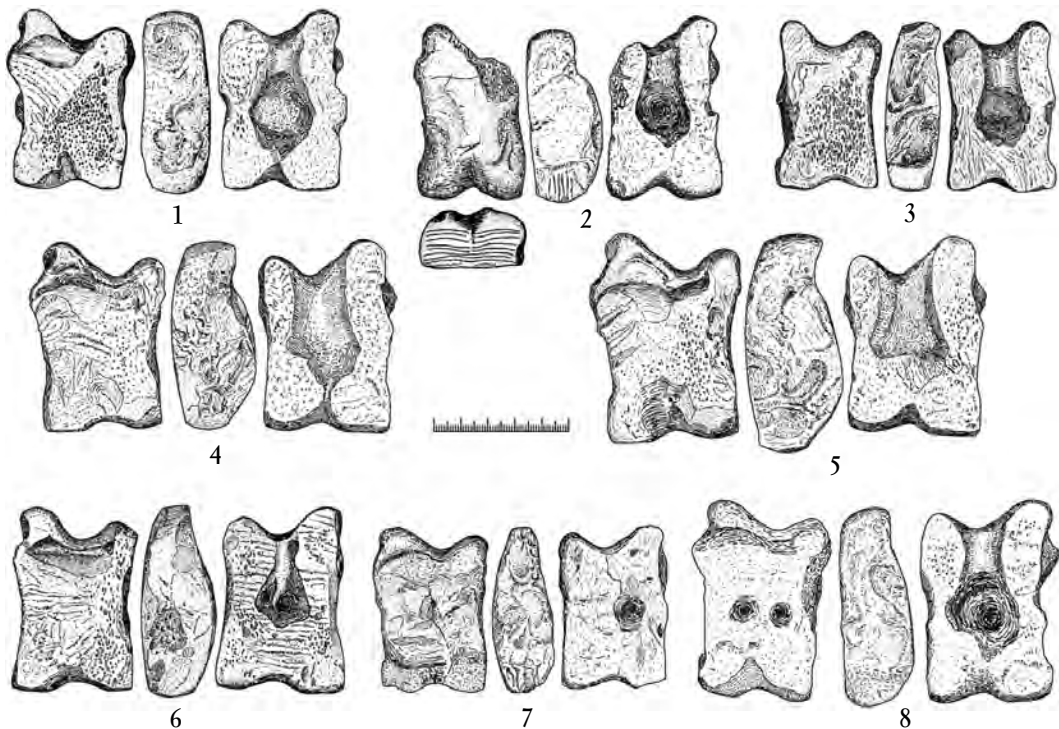


Рис. 4. Підтесані астрагали. Воїнська Гребля

Через зв'язок з світом тварин гральні реквізити з кістки належать до найбільш архаїчних, з якими пов'язані відголоски давніх уявлень. Символічний зміст астрагалів підтверджується тим, що окремі гральні приладдя зберігають їх форму навіть у разі зміни матеріалу. Це простежується з часів античності [4, рис. 2]. Бронзовий астрагал-битка, знайдений у Чорній Могилі в Чернігові [16, с. 27] датується X ст. і належить вже до давньоруських реалій. Проте, з огляду на сакральний характер будь-якої гри в архаїчних суспільствах, на нашу думку, астрагали повинні співвідноситися насамперед саме з ігровими діями. Наявність серед давньоруських матеріалів значної кількості залитих свинцем биток, які належали до суто грального приладдя, є підтвердженням поширення ігор з застосуванням астрагалів. Еволюція обрядових дійств з їх наступним перетворенням у дитячі ігри є закономірним явищем. Присутність наборів гральних астрагалів у дитячих похованнях (Київ, Чернігів, Шестовиця та ін.) свідчить про те, що астрагали у давньоруські часи були вже насамперед предметами дитячого дозвілля. Скоріше за все, уявлення про сакральні властивості астрагалів актуалізувалися лише під час обрядових дійств.

Щодо знаків на астрагалах не всі дослідники акцентують їх сакральний зміст. Досить поширеним є їх трактування як знаків власності — тамг [17, с. 461–463; 18, с. 141–147; 19, с. 195]. За А. А. Адамовим, рисунки на астрагалах робили з метою виділити окремі гральні кістки з загалу, така ситуація має паралелі в етнографічній сучасності [9, с. 95–96]. Суперечності між висловленими вище припущеннями про сакральний зміст знаків на астрагалах, з одного боку, і їх функціонуванням як знака власності, з іншого боку, не існує, оскільки тамга не тільки маркувала річ, але й виконувала роль особистого оберегу, відповідно, вона часто копіювала різноманітні фігури, яким надавали сакрального сенсу. Такі зображення могли підкреслювати й значущість тих чи інших астрагалів.

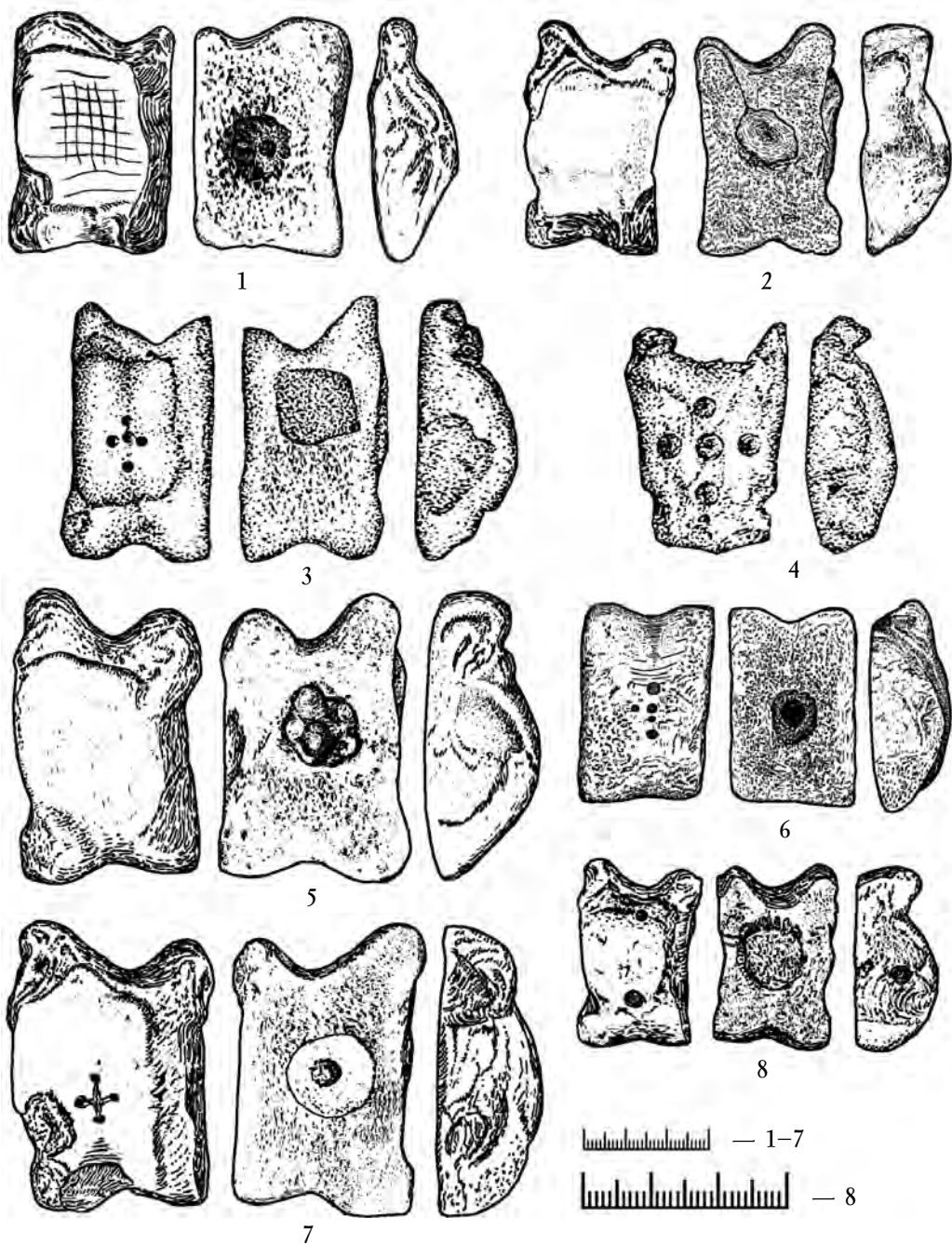


Рис. 5. Астрaгaлi – бiтки. Киiв (5 – прoв. М. Рильського; 6 – Майдан Незалежності; решта – Подiл)



Рис. 6. Астрагали – битки. Воїнська Гребля

Серед знаків, які маркують астрагали з давньоруських пам'яток Середнього Подніпров'я, найбільш поширені окремі прокреслені лінії, паралельні відрізки ліній, композиції з перекреслених ліній, хрестики, сітка, «ялинка», прямокутники з перехрещеним полем, тобто вони аналогічні таким, що походять з хазарських і алано-болгарських пам'яток. Оскільки є всі підстави припускати спільні генетичні корені маркування астрагалів у слов'янській і степовій традиціях [5, с. 54–55], цілком слушно говорити про однакове значення багатьох графіті, хоча не виключено, що на давньоруських астрагалах схожі знаки зберігаються лише за традицією. В одному випадку В. М. Зоценко вбачає подібність до скандинавських рун прокреслених ліній на двох гральних кістках, знайдених у будівлі XI ст. на Київському Подолі (вул. Нижній Вал, 41). На думку автора, їх слід трактувати як магічну формулу, яка забезпечує удачу в грі [20, с. 90–91]. Крайній схематизм і особливо форма знаків на зазначених кістках змушує ставитися до подібного трактування з обережністю. Лінії рисунку на астрагалі трохи увігнуті й нерегулярні, що нехарактерно для рун, які завжди складаються з чітких відрізків прямих. Скоріш за все, на київському екземплярі репрезентовані звичайні абстрактні знаки-графіті. Щодо рун, то вони однозначно спостерігаються на астрагалі з Шестовиці під Черніговом [21, рис. 14, 21]. Цей екземпляр слід згадати окремо тому, що він відображає проникнення на Русь північноєвропейської традиції маркування кісток, а отже, можливо, якісь специфічні традиції гри, пов'язані з північним регіоном. Таку традицію цілком слушно пов'язувати з дружинною культурою IX–X ст.

Деякі знаки мають індивідуальний характер, наприклад, розетка на одному з астрагалів з дитячого поховання X ст. на Старокиївській горі [22, рис. 27], або

знаки, похожі на літери. У такому разі можна говорити про власний знак, значущий для конкретної особи, якій належав астрагал. У цьому зв'язку заслуговують на окрему увагу два астрагали зі Старокиївської гори. Незважаючи на те, що ці екземпляри були неодноразово опубліковані [23, рис. 5, 5; 24, № 46, № 47], варто зупинитися на них знову. Перший з них — астрагал великого копитного, походить з розкопок Т. М. Мовчанівського 1936 р. Малюнок на ньому нагадує гральну дошку у вигляді прямокутника з полем, розбитим на дрібні перекреслені по діагоналі квадратики (рис. 2, 26). Дошки такого типу для різноманітних ігор побутували у різних народів Євразії [12, 1991, fig. II, 9; 25, обр. 4а, обр. 5б], ігри на них також могли мати сакральний зміст. Не виключено, що в основі розмітки дошок і зображення на астрагалі полягає одна ідея. Інший цікавий знак прокреслено на астрагалі дрібного копитного, знайденому в тому самому районі розкопки М. К. Каргера 1939 р. [23, рис. 5, 4; 24, № 47]. На ньому нанесено знак, який нагадує плетінку, що звужується до одного боку, або мушлю (рис. 2, 22). Схематичність малюнку запобігає однозначній трактовці зображення, проте слід звернути увагу на те, що зазначений астрагал дещо вибивається з загальної серії як за характером зображеного знака, так і за якістю його виконання. Звертає на себе увагу той факт, що малюнок виконано досить ретельно. Якщо прийняти трактовку знаку як мушлю, цей рисунок взагалі не можна відносити до місцевої традиції.

При всій різноманітності форм знаків-графіті на астрагалах, можна припускати їх похожий зміст, враховуючи давність їх використання на території Євразії. Питання в кожному конкретному випадку полягає в тому, якої саме конкретної традиції може сягати той чи інший знак.

Іншою річчю, на якій варто зупинитися окремо, є так звані ковзани. Цим терміном позначаються вироби з довгих кісток ніг коня, рідше бика, які були трохи підтесані з обох боків для створення необхідної площини, тобто для отримання готової речі кістка підлягала лише мінімальній обробці. Як правило, на давньоруських пам'ятках регіону, що розглядається, вони зустрічаються у невеликій кількості екземплярів. Найбільша колекція ковзанів походить з Воїнської Греблі. Серед матеріалів, які зберігаються у фондах ІА НАН України, вони налічують 32 екземпляри. Автори розкопок цієї пам'ятки згадують 30 екземплярів [26, с. 76, 109], проте такою кількістю репрезентовані плюснові кістки кінцівок коня та корови. Проте у колекції містяться ще дві гомілкові кістки коня¹ зі слідами аналогічної обробки, що дозволяє прирахувати їх до цієї самої категорії виробів. Загалом астрагалів з коров'ячих кісток всього чотири. Київські ковзани часто попереду і позаду мають отвори для прив'язування до взуття (рис. 7, 1). На ковзанах з Воїнської Греблі (рис. 8) така деталь не виявлена жодного разу.

Ковзани широко побутують у просторі і часі. Названі предмети відомі у різних культурах принаймні з доби бронзи, тому не дивно, що дослідники звертаються до них з принадною регулярністю. Проте єдиної точки зору на їх функціональне призначення досі не існує. Така ситуація часто спостерігається, коли об'єктом вивчення стають вироби примітивної конструкції, яка не дозволяє однозначно інтерпретувати функції речі і часто передбачає її поліфункціональність, залежно від контексту використання.

Більшість дослідників, особливо західноєвропейських, вважає описаний вид оброблених кісток дійсно ковзанами, тобто засобами для пересування по кризі та снігу [27; 28, tab. VI, 9, 10; tab. XI, 3; tab. XII, 5; 29, s. 155, рис. 72, e; 30; 31, p. 138–139; 32, S. 78; 33]. У свій час С. А. Семенов припустив, що ковзани насправді могли слугувати або гладилками, або подібними знаряддями для обробки шкіри та тканини [34, с. 225–227;

¹ Визначив О. П. Журавльов.

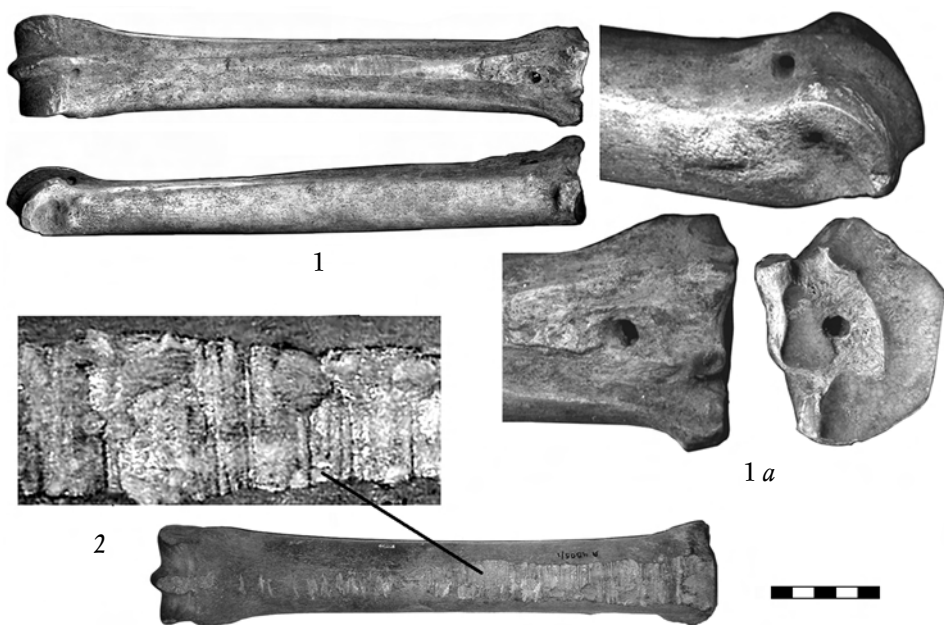


Рис. 7. Ковзани

1 – готовий виріб з отворами для прив'язування до ноги; 2 – незакінчений виріб зі слідами обробки. Київ, Поділ



Рис. 8. Ковзани. Воїнська Гребля

35, с. 353–360], з чим погоджуються деякі інші дослідники [26, с. 76–77; 36, с. 84; 37, с. 150; 38, с. 154]. Компромісною точкою зору є припущення про поліфункціональність ковзанів. Неоднакові функції для їх різних екземплярів припускала Г. М. Шовкопляс [23, с. 114–115]. Б. Петерс вважає, що деяка частка виробів цього типу, особливо з отворами для прив'язування, могла бути ковзанами, інша — гладилками, а також полоззями для пересування и перевезення невеликих вантажів по кризі водоймищ [39, с. 43]. Близької думки дотримується В. Фльорова. Вона відзначає, що принцип функціонування гладилки і ковзана однаковий, а отже не виключено, що інструмент, який восени застосовували для вичинки сукна або обробки шкір, взимку міг пристосовуватися для пересування або перевезення вантажів [40, с. 284]. Саме з останньою метою могли використовуватися два екземпляри з Воїнської Греблі, виготовлені з великих гомілкових кісток коня. Очевидно, не може бути єдиної інтерпретації для всіх без винятку ковзанів і кожен конкретний випадок потребує окремого дослідження. Робоча (нижня) площина ковзанів з Києва, Вишгорода та Воїнської Греблі, які були нами проаналізовані, несли сліди поздовжніх подряпин, які не утворюються під час роботи зі шкірою або іншими м'якими матеріалами, проте цілком природні внаслідок контакту з крижаною поверхнею, тому їх можна вважати саме приладдям для пересування по кризі, а не знаряддями праці. Те, що цілком переважають екземпляри, для яких брали плюсові кістки ніг, відносно невеликої довжини, може свідчити про те, що такі приладдя використовувалися переважно дітьми.

Традиція використання ковзанів з кісток не збереглася до новітнього часу на території України, проте етнографічні дослідження виявили її в деяких місцевостях Польщі, Югославії, Угорщини, Німеччини, Ісландії тощо ще наприкінці ХІХ—на початку ХХ ст. [27, с. 392; 30, 1976, р. 58–59; 33, с. 150]. О. О. Кривцова-Гракова відзначає їх пізнє застосування також у Причорномор'ї та Казахстані [41, с. 163]. Етнографічний контекст не лише надає матеріали для підтвердження можливості користування кістковими ковзанами описаного типу, але й дозволяє відновити деякі особливості їх виробництва. Так, за інформацією дитини з Румунії початку ХХ ст., кістки від передніх кінцівок після підсихання обтесували сокирою спереду і ззаду, щоб створилась лощина, потім підрубали навскіс спереду і ззаду, куди носок і п'ятка спираються. Потім просвердлювали отвори для протягування мотузки, за допомогою якої під час катання ковзани прив'язували. Той самий інформатор відзначив також, що деякі з тих, хто вмів бігати на ковзанах, обходяться без мотузок [33, с. 150]. Це може пояснити відсутність отворів на багатьох давньоруських екземплярах. Архаїчний тип ковзанів без просвердлених отворів зберігається до кінця ХІХ ст., а у Східній Угорщині і до середини ХХ ст. [33, с. 152]. О. І. Давідан, посилаючись на П. Хавлюка, згадує побутування в етнографічні часи подібних ковзанів у Вінницькій обл. Для катання брали один ковзан, який утримувався під ногою вагою тіла; вільною ногою відштовхувались [42, с. 113].

Ковзани оброблялися доступними універсальними інструментами, насамперед ножем. Серед матеріалів з Києва та Воїнської Греблі є екземпляри зі слідами грубого підтісування, але ще не відшліфованою поверхнею, які демонструють початкову стадію обробки кістки. Про те, що їх могли виготовляти не лише дорослі, але й діти, свідчать етнографічні матеріали ХІХ ст. з території Німеччини. Одна зі згадок про виготовлення ковзанів на сході країни згадує про сина мельника, завданням якого було шліфування робочої частини ковзанів для друзів на жорні батьківського млину [30, р. 58]. Кістки для виготовлення ковзанів не підлягали знежирюванню, обов'язковому для решти кісткової сировини перед її подальшою обробкою, оскільки природний кістковий жир поліпшував функціональні властивості готового приладдя [33, с. 150].

Отже, давньоруські ковзани цілком слушно відносити до різновидів зимових розваг, які побутовали на всій території Європи протягом дуже тривалого часу.

Ще одним видом виробів, який могли використовувати для гри, є суглобні кістки свині, рідше дрібної худоби, в яких у центральній частині діафізу є наскрізний отвір.

(рис. 9, 1–5) Рідше зустрічаються екземпляри з двома отворами. Один з них знайдений у Вишгороді [43, рис. 45, 2; рис. 48, 1], кілька екземплярів походить з Чорнобильського городища (не опубліковані).

Кістки з отворами поширені скрізь на європейській території, особливо у північному ареалі. Багато екземплярів їх налічується в Ізборську [44, с. 234, рис. 243, 4, 5, 7–11; 250, 1–14], є вони також у Новгороді. На території Південної Русі, й зокрема у Середньому Подніпров'ї, гуркала зустрічаються у меншій кількості екземплярів. У Києві їх знайдено відносно небагато, а серед косторізних матеріалів Воїнської Греблі, незважаючи на їх численність і різноманітність, гуркала не виявлені.

Поширення вказаної категорії знахідок скрізь у Європі не могло залишити їх поза увагою дослідників. У сучасній літературі побутує кілька точок зору щодо призначення кісток з отворами. У польській літературі подібні кістки здебільшого розглядаються як різновид застібок для одягу [45, s. 215; 46, tab. III, 23, 91, 119; 47, s. 102, 120, 122, 132, 135, 139 etc.]. З такою інтерпретацією погодилася Ф. Д. Гуревич [48, с. 115]. Іншої думки дотримувався Е. Шноре, який припускав можливість застосування кісток з отворами у ткацькій справі — для намотування ниток, що у Прибалтиці має етнографічні паралелі [49, с. 120]. Близької думки дотримуються В. В. Судаков, а слідом за ним М. О. Тропін, які вважають їх «котушками» для намотки ниток [15, с. 173]. Проте, як це продемонстровано у роботі К. Амбросіані, у ткацькій справі застосовували кістки з отворами, які висвердлювалися ближче до одного краю, а не по центру кістки [31, fig. 86].

Найбільш поширеною є трактування кісток з отворами як іграшок, які у сполученні з мотузкою, пропущеною через отвір, створюють шумовий ефект [50, s. 177–178; 51, s. 315; 52, p. 1981]. Зазначена інтерпретація має підтвердження в етнографічних реаліях, у тому числі й з території України, де у побуті сільських дітей такі іграшки використовувалися принаймні до початку ХХ ст. За матеріалами, зібраними у селі Старосілля, вони носили назву жухалки [53, с. 122–123], а на Чигиринщині — вуркало [54, с. 4–5]. Серед новгородських старожитностей аналогічні іграшки відомі під назвою «брунчалок». Близький термін — «бручаки» (bručaku) застосовується у чеській літературі [50, s. 177–178]. На Волині їх називали брукалами [55, с. 83]. У Білорусі аналогічні іграшки називають «жухалками» [11, с. 203]. О. В. Медведєва вказує на можливу поліфункціональність кісток з отворами посередині. На її думку, їх могли використовувати як іграшки описаного вище типу, так і, у деяких випадках, як застібки, має етнографічні паралелі у білоруському народному одязі. Здібність гуркал видавати звук призвело до застосування їх як простіших музичних інструментів [56, s. 396–399, obr. 6, 6; 11, с. 203]. На території Білорусі такі інструменти побутували ще в етнографічній сучасності [57, с. 56–57]. Про музичні здібності кісток з отворами писав також В. І. Поветкін [58, с. 167; 59, с. 121].

Давньоруські, у тому числі й київські, гуркала виготовлялися за єдиною схемою, яка не мала суттєвих змін до недавніх часів, що обумовлено простою формою, яка не потребувала спеціальних навичок роботи з кісткою як матеріалом. Опис створення такої простої іграшки залишив Марко Грушевський, який спостерігав цей процес на Чигиринщині на рубежі ХІХ—ХХ ст. За свідченням цього автора, гуркало виготовляли з кістки, що залишалася після їжі. Клади її на комин, щоб підсохла, потім прокручували дірку й протягували мотузку, зазвичай з вовни [54, с. 4–5]. Поверхня самої кістки не оброблялася. Отвори в гуркалах з Києва та інших пам'ятках Середнього Подніпров'я зазвичай круглі, але не бездоганно правильної форми, що свідчить про те, що вони вирізувалися ножем або пробивалися цвяхом, як і в етнографічних екземплярах.

До дитячих іграшок належали також свищики з трубчастих кісток, які знайдені у поодиноких екземплярах (рис. 9, 6, 7). Один такий свищик, з отворами у центральній частині, містився серед інвентарю дитячого поховання № 110 (за нумерацією М. К. Каргера) некрополю на Старокиївській горі [22, с. 176, табл. ХVІ, 9]. Контекст знахідки підтверджує його вірогідне призначення як дитячої іграшки. Виріб поздовжньої

форми, до центру троху звужується. Його виготовлено «на швидку руку» за допомогою підручного інструменту (ножа), обробка недбала. Таку річ міг виготовити хтось з родичів, або навіть сама дитина. Ще один фрагментований екземпляр музичного інструменту з трубчастої кістки походить з Київського Подолу з ділянки на вул. Юрківській, 3 (2003 р.). Два отвори арочної форми тут прорізані ближче до краю. В обох випадках слід відзначити недбалу обробку порожнини, тому можна припустити, що для функціональних здібностей речі цей елемент мав другорядне значення. Загалом свищики з кістки не дуже поширені серед давньоруських матеріалів. Їх рідкість може пояснюватися тим, що подібні примітивні вироби не завжди визначаються, а отже не потрапляють у публікації. Проте нечисленність знахідок може відображувати й реальну ситуацію. З різних етнографічних прикладів відомо, що в основному примітивні музичні інструменти виготовлялися з дерева. Діти зазвичай робили їх самі для себе з різних рослинних матеріалів [53, с. 118–123].

Окремо серед гральних реквізитів стоїть битка або фішка з епіфізу пірамідальної форми, виявлена на Київському Подолі, у горизонті другої половини XI—початку—середини XII ст. на ділянці по вул. Нижній Вал, 41 [20, с. 91, рис. 22, 8]. Це єдиний приклад предмету для гри, виготовлений з епіфізу (рис. 10). Судячи з розмірів, кістка належала великій тварині. Поверхня виробу добре заглажена, на кожній грані пірамідки вістрям ножа просвердлено по ямці. Автори розкопок вважають предмет биткою, проте такий додатковий елемент як ямки скоріше свідчать про її використання як гральної фішки. Неможливо визначити, призначалася вона до ігор дітей чи дорослих. Використання для виготовлення зазначеного виробу простішого інструменту типу ножа може свідчити про його виготовлення в домашніх умовах.

Нескладно помітити, що основна кількість розглянутих виробів базується на застосуванні першої технологічної схеми обробки кістки, за А. П. Бородовським, яка передбачає повне використання природної форми сировини в конструкції виробу [60, с. 44], а отже є найпростішою, доступною кожному. Деякі додаткові роботи, якщо це було необхідно, зводилися здебільшого до нескладних операцій, таких як підтісування або свердлення отворів. Винятком є битка з епіфізу, для якої використано спеціально підготовлену частину кістки, проте її обробка також не включала складних операцій і була здійснена, ймовірно, звичайним ножем. Всі розглянуті види виробів належать до речей дозвілля насамперед дитини і в деяких випадках можуть бути виявом дитячої творчості. Спираючись на схему, вироблену ще наприкінці XIX—на початку XX ст. всі дитячі іграшки можна розділити на дві групи: 1) ті, що зроблені самими дітьми для себе та 2) ті, що зроблені дорослими для дітей [61, с. 222]. Судячи з етнографічних паралелей, предмети дитячих забав, описані вище, правомірно відносити до першої групи, отже вони значною мірою можуть відображати світ дитини та її вміння обробляти підручні матеріали за допомогою простіших знарядь (насамперед ножа). Одночасно використання свердла, яке належить до спеціальних інструментів і навряд чи було доступним для дитини, свідчить про те, що й дорослі також могли брати участь у створенні ігрового приладдя.

Цікаво, що дитячі іграшки з кісток репрезентовані лише примітивними варіантами, тимчасом як гральні реквізити для дорослих (шахи, шашки) зазвичай виготовлялися майстрами-професіоналами. Така ситуація може пояснюватися різними причинами, такими як відсутність традиції спеціального виготовлення дитячих іграшок з кістки, проте вона також може генетично сягати дуже архаїчних уявлень, коли кістки, через уявлення про магічні властивості тварини, вважалися не тільки іграшками, але й апотропеями. Відповідно гра з ними носила захисні функції [62, с. 104]. Наскільки подібні уявлення збереглися у давньоруські часи, сказати неможливо. Магіко-ритуальний контекст використання кісток у грі, за винятком астрагалів, поки що не простежується, тому не виключено, що у цей період такі іграшки вже перетворилися в суто утилітарне приладдя для дитячих розваг.

Ключові слова: Стародавня Русь, вироби з кістки та рогу, ігри.

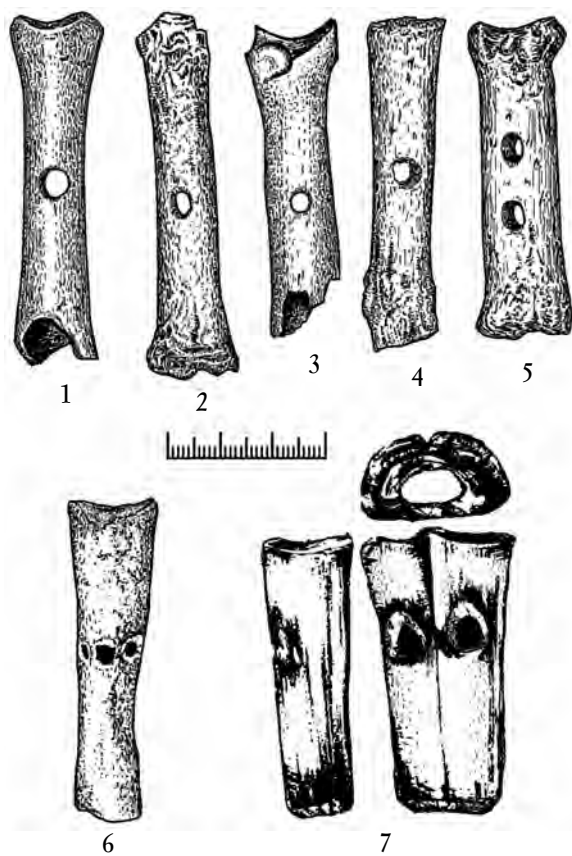


Рис. 9. Іграшки зі звуковим ефектом:
 1-5 – гуркала; 6-7 – свищики. 5 – Вишгород, решта – Київ (1, 4, 6 – Старокиївська гора, 2, 3, 7 – Поділ)

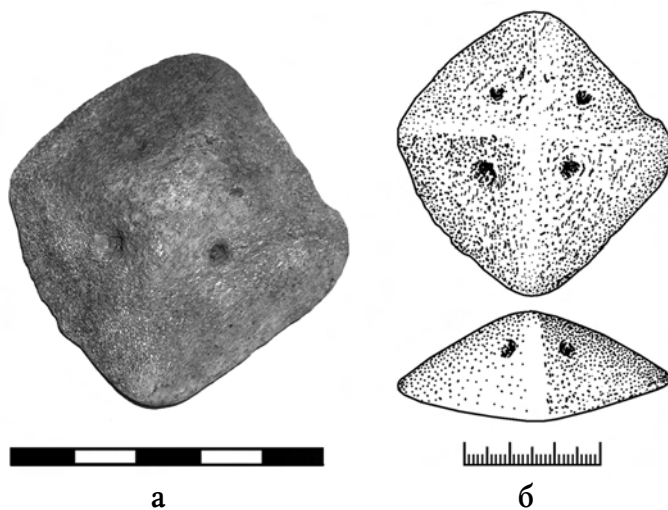


Рис. 10. Гральна фішка (битка?) з Київського Подолу (вул. Нижній Вал, 41):
 а – фото; б – прорисовка

ЛІТЕРАТУРА

1. Шовкопляс А. М. Найдавніші шашки і шахи з Києва//Археологія. — 1965. — Т. XIX.
2. Линдер И. М. Шахматы на Руси. — М., 1975.
3. Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Вергун О. И. Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева//Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 2.
4. Стрельник М. О., Хомчик М. А., Сорокіна С. А. Гральні кості (II тис. до н. е.— XIV ст. н. е. з колекції Національного музею історії України//Археологія. — 2009. — № 2.
5. Сергєєва М. С. До історії гри в бабки в Київській Русі//Археологія. — 2002. — № 4.
6. Гущина С. М. Народна іграшка (з археологічної колекції Білоцерковського краєзнавчого музею)//Юр'ївський літопис. — 2006. — № 5.
7. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания. 64. Паци//КС. — 1889. — Т. XXVI.
8. Игры народов СССР. — М., 1985.
9. Адамов А. А. Астрагалы со следами обработки из Новосибирского Приобья II тыс. н. э. //Экономика и общественный строй древних и средневековых племен Западной Сибири. — Новосибирск, 1989.
10. Морозов И. А., Слепцова И. С. Круг игры. Праздник и игра в жизни севернорусского крестьянина (XIX—XX вв.). — М., 2004.
11. Мядзведзева В. У. Касцяныя вырабы Маскавіцкага гарадзішча//Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мн., 2001. — № 3.
12. Kabzińska-Stawarz I. Games of Mongolian Shepherds. — Warsaw, 1991.
13. Наханетян В. Е. О значении знаков на астрагалах (салтово-маяцкая культура) //Ранние болгары в Восточной Европе. — Казань, 1989.
14. Флерова В. Е. Граффити Хазарии. — М., 1997.
15. Тропин Н. А. Сельские поселения XII—XV веков южных территорий Рязанской земли. — Воронеж, 2004.
16. Рыбаков Б. А. Древности Чернигова//МИА. — 1949. — № 11.
17. Киселев С. В. Древняя история Южной Сибири. — М., 1951.
18. Кызласов Л. Р. История Тувы в средние века. — М., 1969.
19. Георгиев П. Раннесредневековно селище в района на голямата базилика в Плиска //Плиска—Преслав. — София, 1981. — Т. 2.
20. Зоценко В. М., Брайчевська О. А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі//Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989. — К., 1993.
21. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998—2002 гг.//Дружинні старожитності Центрально-східної Європи VIII—XI ст. — Чернігів, 2003.
22. Каргер М. К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. — М.; Л., 1958. — Т. 1.
23. Шовкопляс Г. М. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві//Середні віки на Україні. — К., 1973. — Т. 2.
24. Сергєєва М. С. Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ. Каталог. Вироби з кістки та дерева//Церква Богородиці Десятинна в Києві. — К., 1996.
25. Овчаров Д. Още за игрите в средновековен Преслав//Плиска—Преслав. — София, 1995. — Т. 7.

26. Довженко В. Й., Гончаров В. В., Юра Р. О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966.
27. Lewicki T. Łyżwy kościane północno-wschodniej Europy w świetle notatki średniowiecznego pisarza arabskiego Al-Marwazięgo (ok. r. 1120)//Przegląd archeologiczny. — 1951–1952. — Poznań, 1953. — Roc. 27–28. — T. IX. — Z. 2–3.
28. Rulewicz M. Wczesnośredniowieczne zabawki I przedmioty do gier z pomorza Zachodniego (Z badań archeologicznych prowadzonych w latach 1947–1958)//Materiały Zachodnio-Pomorskie. — Szczecin, 1958. — T. IV.
29. Kostrzewski J. Pradzieje Pomorza. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966.
30. MacGregor A. Bone Skates: A Review of the Evidence//Archaeological Journal — 1976. — Vol. 133.
31. Ambrosiani K. Viking Age Combs, Comb Making and Comb Makers in the Light of Finds from Birka and Ribe//Stockholm Studies in Archaeology. — Stockholm, 1981. — Vol. 2.
32. Sinbio H. Isläggår//Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998.
33. Cbojke A. M. Bone Skates: Raw Material, Manufacturing and Use//Antaeus. Communicateones ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae. — Budapest, 1999. — 24.
34. Семенов С. А. Первобытная техника//МИА. — М.; Л., 1957. — № 54.
35. Семенов С. А. О назначении «коньков» и костей с нарезками из Саркела — Белой Вежи//МИА. — М.; Л., 1959. — № 75.
36. Красильников К. И. Изделия из кости салтовской культуры//СА. — 1979. — № 2.
37. Шрамко Б. А. Обработка кожи в Скифии//Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1984.
38. Ляшко С. Н. Косторезное производство в эпоху бронзы//Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — К., 1994.
39. Петерс Б. Г. Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1986.
40. Флерова В. Е. Домашние промыслы в Саркеле—Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий)//Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. — Самара, 1996.
41. Кривцова-Гракова О. А. Садчиковское поселение (Раскопки 1948 г.)//МИА. — 1951. — № 21.
42. Давидан О. И. Староладожские изделия из кости и рога//АСГЭ. — 1966. — Вып. 8.
43. Дорофеев В. В., Евтушенко А. И., Калюк А. П., Чабай В. П. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород в 1989 г.//НА ІА НАН України. — Ф. е. 1989/184.
44. Седов В. В. Изборск в раннем Средневековье. — М., 2007.
45. Snotlivy E. Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu I kości z Wolina, ze stanowiska 4//Materiały Zachodnio-pomorskie. —Szczecin, 1958. — Tom IV.
46. Hołowińska Z. Dzielnica rzemieślnicza z XIII I XIV wieku w Gdańsku (stanowisko 2) //Gdańsk wczesnośredniowieczny. — 1967. — T. VI.
47. Bukowska-Gedigova J., Gediga B. Wczesnośredniowieczny gród na Ostrywku w Opolu. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986.
48. Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок. — Л., 1981.
49. Шноре Э. Д. Асотское городище//Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. — Рига, 1961. — Т. II.
50. Hrubý V. Slovanský kostení předmety a jejich výroba na Moravě//Památky archeologicke. — 1957. — Ročn. XLVIII.

51. *Borg K.* Snurror//Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna. — Stockholm, 1998.
52. *MacGregor A., Mainman A.J., Rogers N. S. H.* Craft, Industry and Everyday Life: Bone, Antler, Ivory and Horn from Anglo-Scandinavian and Medieval York//The Archaeology of York. The Small Finds. — York, 2005. — Vol. 17. — Fasc. 12.
53. *Заглада Н.* Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля //Матеріали до етнології. — К., 1929. — Т. 1.
54. *Грушевський М.* Дитячі забавки та гри усякі. Зібрані по Чигиринщині Київської губернії (Відбиток з журналу «Киевская старина»). — К., 1904.
55. *Терський С.* Вироби із кості і рогу Х—XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею//Наукові записки Львівського історичного музею. — Львів, 1993. — Вип. 1.
56. *Staššiková-Štukovská D.* K problematike sredoeurópskych aerofónov 7.–13. storocia //Slovenská Archeologia. — 1981. — Ročn. XXIX. — № 2.
57. *Назина И. Д.* Белорусские народные музыкальные инструменты: Самозвучащие, ударные, духовые. — Мн., 1979.
58. *Поветкин В. И.* Новгород музыкальный по материалам археологических исследований. Находки 1996 г.//Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1997. — Вып. 11.
59. *Поветкин В. И.* Новгород музыкальный по материалам археологических исследований. Полевые работы 1997 г.//Новгород и Новгородская земля. История и археология. — Новгород, 1998. — Вып. 12.
60. *Бородовский А. П.* Древнее косторезное дело юга Западной Сибири. — Новосибирск, 1997.
61. *Богданов В.* К изучению игрушки//ЭО. — 1912. — № 1–2.
62. *Найден О.* Українська народна іграшка. Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. — К., 1999.

Резюме

Сергеева М. С. О некоторых древнерусских приспособлениях из кости и рога для игр и развлечений (по материалам из Среднего Поднепровья)

В статье рассматриваются изделия домашнего производства из кости, предназначенные для игр и развлечений. Среди них выделены астрагалы для игры, коньки, игрушки, создающие шумовой эффект («гуркала»), примитивные свистки, игральная фишка из эпифиза кости крупного животного.

Автор разделяет точку зрения о том, что подтесанные кости ног лошадей и крупного рогатого скота могли использоваться в качестве коньков.

Для основной массы рассмотренных изделий характерно полное использование формы исходного материала в конструкции изделия. Дополнительная обработка сводилась к нескольким простым операциям: подтеска поверхности, сверление отверстий, нанесение знаков-граффити.

Возникновение традиции использования костей в играх могло базироваться на архаических представлениях о магических свойствах животных. Однако культовое или магическое значение рассматриваемых изделий древнерусского периода, за исключением астрагалов и игр с ними, проследить невозможно, поэтому их следует рассматривать только в контексте досуга детей.

Ключевые слова: Древняя Русь, изделия из кости и рога, игры.

Summary

M. Sergeeva. On Some Old Russian Devices of Bone and Antler for Games and Amusement (After Materials from the Middle Dnieper Area)

In the article the home manufactured bone objects for games and amusement **are considered**. Among them astragals for game, skates, playthings making noise effect (“gurkalo”), primitive whistles and gaming piece of epiphysis are distinguished.

The author agrees with the point of view that hewed long leg bones of cattle and horses could be in use as skates.

The most of gaming devices were based on natural shape of bone. Processing of raw materials reduced to little correction of its form, drilling holes or marking with graffiti signs.

The rise of tradition of games with bones using could base on the archaic notion about magic properties of animals. Nevertheless the cult and magic meaning of objects in question of Old Russian period, except for astragals and games with them, could not be observed at present, so these objects are to be studied only in the context of children’s leisure.

Key words: Old Russian, devices of bone and antler, games.

